

Hornyák Péter István

DISZKONTINUITÁS ÉS FRAGMENTÁLÓDÁS - NÉHÁNY GONDOLAT KOSELLECK EMLÉKEZET-FELFOGÁSÁRÓL¹

Koselleck életművében az 1970-es években bukkannak fel a háború, az erőszak és a terror-tapasztalat megérthetőségére, elgondolhatóságára és emlékezetére vonatkozó vizsgálódások. 2006-ban bekövetkezett haláláig a téma állandóan visszatér, szorosán kapcsolódva a már korábban kidolgozott „történelem egyes számban” eszme dekonstrukciójához, egyúttal a „történelmek többes számban” perspektívájának hangsúlyozott tematizálásához. Jelen vizsgálódást mindazonáltal több tényező is nehezíti. Egyrészt különböző terjedelmű és különböző alkalmakra írott szövegekről, cikkekről van szó, melyek bár egymással szoros kapcsolatban álló, összefüggő gondolatmenetre utalhatnak, a Koselleck által elkezdett munka mégis befejezetlen marad. Mutatja ezt utolsó kötetének, az *Időrétegeknek (Zeitschichten)* a *Bevezetése* is, mely eljövendő munkaterületként a történeti emlékezet és a történelmi emlékművek vizsgálatát célozza meg. További nehézséget jelent az is, hogy a szóban forgó írásokban Koselleck olyan ismeretelméleti és etikai apóriákba ütközött, melyek feloldási kísérletét más írásaiból hiányzó kvázi bizonytalanság és hezitálás kíséri. A továbbiakban arra vállalkozok, hogy a kosellecki historika tapasztalatra (Erfahrung) és emlékezetre (Erinnerung) vonatkozó legfontosabb belátásait vegyem görcső alá.

214

1.

Eo ipso kézenfekvő, hogy a kiindulópontokat a II. világháború, a nemzetiszocialista rendszer és a holocaust interpretálhatóságának kérdései foglalják magukba, ezeket a német historikus olyan radikális törésként értelmezi, amihez társuló extrém koncentrációjú erőszak és szenvedés megkérdőjelezi „A” *Történelem*² értelmének minden elgondolhatóságát, de egyúttal megkerülhetetlen kérdéseket és kihívásokat is felvázol a történetírás számára. Stefan-Ludwig Hoffmann joggal mutatott rá arra, hogy a szóban forgó jelenségek tematizálásától

---

¹ A tanulmány a Nagyerdei Almanach Online Bölcséleti Évkönyv, a DE BTK Filozófia Intézet és a MTA DAB Bölcséleti, Művészet- és Ókortudományi Szakbizottság által *Intediszciplinaritás az ezredforduló kulturális életében, a tudományokban és a művészetekben* címmel 2013. május 17-18-an a debreceni DAB Székházban megrendezett konferencián elhangzott előadás kibővített és szerkesztett változata.

² A következőkben a '*Történelem*' alatt a XVIII. század utolsó harmadában kialakuló politikai és társadalmi vezérfogalmat értem, mely regulatív fogalomként egyszerre fogja át a múltat és a jövőt – megkülönböztetve az efféle tartalmi meghatározottságtól mentes 'történelem' szótól, melyet a múltban történt események gyűjtőfogalmaként használok. Vö: GGB 1975, 593.

elválaszthatatlan Koselleck önnön, megélt (történelmi) időtapasztalata, mely a totalitarizmus *tapasztalata* (Erfahrung) és egy globális atomháború világvégi *elvárása* (Erwartung) között mozog,³ s ami egyúttal mágnesként vonzza magához a *reflektálatlanná vált* modern történelemfogalom dekonstrukciójának igényét. Első pillantásra ide kapcsolhatók lennének azok a történelmi emlékezet kérdését feszegető írások, melyeket – úgy tűnik – egymásra következő periódusokként különíthetünk el az életműben. Az 1970-es évek témái így az álmok, a háborús emlékművek és a karikatúrák. Az 1990-es évek elejét a német emlékezet-vitába való bekapcsolódás fémjelzi, míg az 1990-es évek közepétől bukkannak fel azok az autobiografikus szövegek, melyek megszólaltatják Koselleck saját háborús emlékeit, s egyúttal elméleti vázlatokat is jelentenek a történelmi emlékezettel és annak dilemmáival kapcsolatban. Ha szorosán ragaszkodunk ehhez a kerethez, akkor a *Terror és álmok. Módszertani megjegyzések a Harmadik Birodalom időtapasztalatához*⁴ című írás az egyik első a sorban. Az 1971-ben született, több konferencián is előadott tanulmány apropóját Charlotte Beradt 1966-ban megjelent *Az álmok Harmadik Birodalma (Das Dritte Reich des Traums)* című kötete jelentette, melyben a berlini születésű német zsidó újságíró 1933 és az 1939-es emigrációja között összegyűjtött politikai konnotációjú álmok gyűjteményét publikálta. Koselleck könyvre reagáló tanulmánya első pillantásra is nyelvi fordulatra reagáló korabeli történetírás esszéi közé sorolható, amennyiben kétségkívül vezérfonal a történelem és politika, a tény és fikció, a múlt és interpretációja közti kapcsolat vizsgálata. Ami azonban radikálisan új, hogy ezeknek az álm-feljegyzéseknek a segítségével igyekszik megvilágítani azokat a módokat, ahogyan a nemzetiszocialista rendszer és a koncentrációs táborok tapasztalata befolyásolta az érintettek történelmi tudatát és időtapasztalatát. Álljon itt Beradt könyvéből egy, a 30-as években feljegyzett álm, melyet egy zsidó ügyvéd mesélt el:

Két pad áll egymás mellett az állatkertben, az egyik rendesen zöld, a másik sárga (a zsidók akkoriban már csak sárgára festett padokra ülhettek), a kettő közt pedig egy szemeteskosár. Odaultem a szemétkosár tetejére, és táblát akasztottam a nyakamba, amelyet vak koldusokon lehet látni, és amelyet a hivatalos szervek a „fajgyalázók” nyakába szoktak akasztani. A táblán a következő felirat volt olvasható: „Ha kell, átadom a helyem a papírnak.”⁵

---

³ HOFFMANN 2011, 198. Vö. KOSELLECK 1973, 1. „A jelenkori világkrízis, mely az amerikai és az oroszországi világhatalmak poláris feszültsége által meghatározott, történelmileg nézve az európai történelem eredménye.”

⁴ KOSELLECK 2003b, 321-345.

⁵ KOSELLECK 2003b, 328.

Bár a hagyományos történetírás „akár módszertanilag parancsolt óvatosságból, akár a hiányos hozzáférhetőség jogos indokára hivatkozva”⁶ nem számol az álmokkal, mint forrásokkal, a bennük megjelenő metaforák és szimbólumok mégis lehetővé teszik annak megvilágítását, hogy a náci rendszer extrém karaktere hogyan deformálta az emberi tudatot. Az álmok ugyanis olyan időben prognosztikus dimenziókat tartalmaznak – mutat rá Koselleck –, melyek megmutatják az álmodó *meg- és átélt* pszichikai életének perspektíváit. Míg azonban az 1930-as évek áldozatainak álmai *általában* korrespondálnak a legtöbb ember által hagyományosan „a” valóságban tapasztaltakkal, addig a koncentrációs táborok áldozatainak emlékei már azt mutatják, hogy az extrém szenvedések hatására ez a kapcsolatot deformálódik, illetve elveszik. Ahogyan a terror áttöri a realitás határát, álmodhatósága is megszűnik – pontosabban olyan utópikus táborbeli álmok lépnek a helyébe, melyekben az élet szokásos időbeli orientációs pontjai megfordulnak, a jövőre vonatkozó álmok a múltbeli élet temporális perspektívájába fordulnak át. Ezért ezek az „álmok nem egyszerűen a terror fikcionális bizonyítékai és dokumentumai”, hanem „valójában nyelv előtti történetek, amelyek az érintettek bensejében zajlottak le vagy velük estek meg.”⁷ Az ehhez hasonló szélsőséges élmények közvetítése vagy átadása bonyolult, ha éppen nem lehetetlen; ezzel viszont egy olyan radikális törést jelent és jelenít meg a történetírás számára, mely (törés-jellege okán) joggal állítható párhuzamba a XVIII. század végére datált *Sattelzeit*-tal, vagyis *nyeregkorral* (erre még visszatérünk). A holocaust ebből az irányból való tematizálása az 1970-es és 1980-as években abszolút szokatlan, a német történetírás elsősorban a náci rezsim strukturális vonásaira fókuszált, vagy épp annak történeti előfeltételeit kutatta szellemi, társadalmi vagy történeti nézőpontból.⁸

Épp ez jelentette a német történészvita apropóját, melynek egyik középpontjában kétségkívül a holokaust szingularitásának kérdése állt. A müncheni Kortörténeti Intézet (Institut für Zeitgeschichte) munkatársa Martin Broszat 1985-ben, *Védőbeszéd a nemzetiszocializmus historizálása mellett (Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus)* címmel megjelent esszéje érzékeny pontra tapintott a korabeli NSZK-ban, s talán legélesebben Saul Friedländer nemtetszését váltotta ki, aki mereven elzárkózott attól, hogy a nemzetiszocializmust a történelem „normál” periódusai közé illesszék, hiszen annak extrém borzalmi nyelvben kifejezhetetlenek. Koselleck meglehetősen egyedi pozíciót foglal el a két kutató közt kirobbanó vitában. Egyrészt az áldozatok nézőpontjából való kiindulást hangsúlyozza, másrészt imperatívusként a reménytelenség, értelemvesztettség és a tapasztalatok

⁶ KOSELLECK 2003b, 330.

⁷ KOSELLECK 2003b, 330.

⁸ Hadd említsek két, magyarul is olvasható könyvet a szellemi előfeltételeket tárgyaló témában: Georg G. Iggers: *A német historizmus*, illetve a még hatvanas években megjelent *Fasizmus korszaka* Erns Nolte tollából

kommunikálhatatlanságának középpontba helyezését írja elő.⁹ A helyzet azonban korántsem ennyire egyszerű, ahogyan azt a Friedländernek írt levele (1989) mutatja:

Úgy gondolom [a „Végső megoldás”] története úgy kerül konfrontációba erkölcsi, politikai és vallási normákkal, hogy utóbbiak együttesen sem elegendők ahhoz, hogy megmagyarázzák azt, ami történt. Az erkölcsi ítélet el- és megkerülhetetlen, de ismétlése által nem válik hangsúlyosabbá. A politikai és társadalmi értelmezés szintén szükséges, de túlságosan arra korlátozódik, hogy megmagyarázza, mi történt. A vallási megközelítéshez való menekülések olyan formalitások betartását követeli meg, melyek nem tartoznak sem a történelem, sem az erkölcs, sem a politika területéhez. Úgy gondolom, a kérdésben ezen az aporetikus ponton a mai napig nem sikerült túljutni. Mindenesetre ezek a szempontok rámutatnak a kérdés egyediségére, mely megkövetelik mind az összehasonlítást, mind az összehasonlítás elhagyásának szükségességét.¹⁰

Ugyanez az apória újból előkerül az 1999-es *Az emlékezet diszkontinuitása* című írásban. Koselleck szkeptikus konzekvenciája szerint a náci bűnök ellenállnak mindenfajta tudományos, morális vagy vallási tematizálásnak, mert az *elsődleges tapasztalat* és az *emlékezet másodlagos intézményesítésének* szembeállítása (ezt jelenti a címben emlékezet diszkontinuitása) feloldhatatlan problémákhoz és paradoxonokhoz vezet.

„Elsőként legyen szó arról a hozzáállásról, amely az ártatlan civilek millióinak meggyilkolásáról szerzett tapasztalatot tudományosan megalapozható magyarázattá változtatja át, és lényegében ezt teszi mindenki, aki magyarázni akarja azt, ami történt.”¹¹ A történetek megmagyarázása ugyanis szinte lehetetlen, mert amit meg kell magyarázni, „akár szociológiai, akár társadalomtörténeti, akár pszichológiai, ideológiakritikai, funkcionalista vagy intencionális szempontokból számoljuk,

---

⁹ Friedländer álláspontja sokban hasonlít Koselleckéhez. A „deep memory” (mély emlékezet) fogalmával Friedländer az eseményeket elszenvető kortársak értelmezését sokkal inkább az elmúlt valóság részeként interpretálja, s a kettős értelemben reflexív pillantás révén a történelmet mindig az események, s azok elbeszélésének (ezáltal értelmezésének) kombinációjaként látja. A fellépő esztétikai dilemma a „mély emlékezet” reprezentációjával kapcsolatos: a bizonytalanság, eldönthetlenség, le- és megtagadás és az elbeszélhetetlenség faktorai a „békülékenységre hajlamos emlékezet” (versöhnlichen Erinnerung) formájában állnak ellen az ábrázolásnak. Vö: Saul Friedländer (szerk.): *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Cambridge, 1992. ill. uő: *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington (Indianapolis), 1993.

¹⁰ OLSEN 2012, 273.

¹¹ KOSELLECK 1999b, 5.

érthetetlen marad.”¹² Úgyszintén kudarcot vall a másik magyarázati lehetőség, az erkölcsi ítélet mondása. „Ha valaki itt morális ítéletet mond, *annak természetesen mindig igaza van*,¹³ de a morális igazság épp azt nem segít megérteni, ami történt. A felelősség kérdése sohasem kerülhető ki, az maga azonban ismétlődő jellegű, „amely csak arra képes, hogy megállapítsa, „jogtalanság volt”, „jogtalanság volt”, „jogtalanság volt”.¹⁴ Az ismétlés ugyanis nem olyan érv, mely új ismeretekkel szolgálhatna, az erkölcsi válasz így csak kvázi válasz, mert mindenfajta tudományos magyarázat és a morális magyarázat síkja egymástól elválik. Az erkölcsi vagy szociológiai magyarázatok elméleti feltétele ráadásul csakis az összehasonlíthatóság lehetne, mely a Friedländerhez írt levél konzekvenciájához hasonló paradoxont eredményez: „ha nem tehetek összehasonlítást, nem mondhatom meg, mi volt egyszeri és egyedi. De abban a pillanatban, amint összehasonlítást teszek, arra is rákényszerülök, hogy [azt] kiterjesszem.”¹⁵ A harmadik lehetőség a vallásos válasz, mely arra tesz kísérletet, hogy elviselje az abszurditást azzal, hogy folytonossá teszi a bűn megvallását. Ez azonban parciális, csak azok gyakorolhatják, akik hívők. Koselleck konzekvenciája szerint amit a másodlagos, intézményesített emlékezetnek meg kell őriznie, az épp ennek a vázolt kilátástalanságnak és eldönthetlenségnek a fókuszba helyezése. A helyzetet mégsem ilyen egyszerű, hiszen egy autobiografikus szövegről van szó. Koselleck 1945. május 1-én esett orosz hadifogságba, innen május 15-én Auschwitzba vitték, melynek neve akkor még semmit sem mondott neki. Nem tudta, hol fekszik a helység, nem tudott a koncentrációs tábor létéről sem.

Elhajtottak minket Birkenau mellett, de nem vittek be a lágerbe. Az oroszok elmondták, hogy itt embereket gázosítottak el, de a krematóriumokat felrobbantották. Fogolytársaim ugyanúgy kételkedtek abban, amit hallottak, mint én: „Hát persze, ilyesmit mindenki mondhat, felrobbantották, mert nem is léteztek” – körülbelül ezt gondoltuk a krematóriumokról. Aztán (...) krumplit kellett pucolni az oroszoknak. Nekünk nem jutott krumpli, az oroszoknak még igen, hiszen ők voltak a győztesek (...) Egy egykori auschwitzi fogoly hajtott bennünket, hogy pucoljuk gyorsabban a krumplit, „Dáváj, dáváj”, hogy délig készen legyünk; de mint öreg tizedes¹⁶ azt gondoltam – és ugyanígy a többiek is -: úgysem kapunk a krumpliból, hová siessünk hát a pucolással. Erre a lengyel, felső-sziléziai egykori KZ-fogoly felkapott egy sámlit, amilyen a Wehrmachtban volt használatos (négy ferde láb, középen fogantyú), fölemelte és a fejéhez akarta vágni, miközben ezt kiabálta: „Mivel verjem be a

¹² Uo.

¹³ Kiemelés tőlem

¹⁴ KOSELLECK 1999b, 6.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ekkor 22 éves!

fejed, milliókat küldtetek a gázba” Aztán úgy a sarokba vágta a sámlit, hogy kitörtek a lábai. És akkor azt mondtam magamnak: nem lehet, hogy az egész történetet csak kitalálták. Nyomban megértettem: ez az igazság, bár természetesen semmilyen tapasztalati bizonyítékom nem volt az elgázosításra. De az őr hirtelen reakciója teljesen meggyőző volt számomra. Fogolytársaimmal sem kellett megosztanom e meggyőződést.¹⁷

Ebből egy fontos konzekvencia adódik: „Nincs olyan elsődleges tapasztalat, mely közvetíthető lenne, hiszen a tapasztalatot az tünteti ki, hogy éppenséggel nem közvetíthető. (...) Ha pedig ez az állítás igaz, (...) akkor magától adódik a következtetés: semmilyen emlék nem folytonos, és a másodlagos tapasztalásnak az a feladata, hogy folytonosságot teremtsen.”¹⁸ Az egyéni emlékezetek olyan töredezett tereket építenek fel, melyek az akkor élt nemzedék tagjai számára szegmentális tapasztalati és emlékezeti módokat tételeznek fel. „1945-re vonatkozóan például azt mondhatjuk: mindenki tudott valamit valamiről, de senki sem tudott mindenről mindent.”¹⁹ Ha viszont ez így van, akkor a történettudomány vagy éppen anno a 68-as nemzedék olyan *tudást* tételezett fel a Harmadik Birodalom *átlag* kortársairól, amivel azok a különböző mértékben fragmentált emlékezeti (és tapasztalati) terek miatt nem rendelkeztek és nem is feltétlenül rendelkeztek. „Metaforikusan szólva minden lépés a gázkamrákhoz vezet, de egyik sem vezet be a gázkamrákba”²⁰ – vagyis a háború után született nemzedék *jobbán tudása* szükségképpen *az egészt megteremtő vég felőli teleológia*. Ez azonban egyúttal azt jelenti, hogy a Halbwachs és Durkheim névéhez kapcsolt kollektív emlékezet (Gedächtnis) és kollektív tapasztalat tétele nem tűnik tapasztalatilag igazolhatónak. Mielőtt a relativizálás vagy a mentegetőzés gyanújába kevernénk Kosellecket, *hadd hívjam fel még egyszer a figyelmet arra, hogy a morális ítéletalkotás semmilyen körülmények közt nem megkerülhető, a büntettek semmilyen módon nem igazolhatóak.*

A *Törött emlékezet (Gebrochene Erinnerung)* című írásában a megfogalmazás még radikálisabbnak tűnhet.

Nietzsche ismert kérdését az életet szolgáló történelem iránt, melyhez a felejtés is hozzátartozik, újból és újból felteszik. És itt merül fel az „emlékezetpolitika” gyanús fogalma is. Mintha a történelem a politika funkcióira lenne redukálható. Erőteljesen destruálják, konstruálják, rekonstruálják, hogy a mindenkori érdeklődéshez igazodjon vagy azt kiszolgálja, legyen az a politika vagy a tudás által vezetve, vagy

¹⁷ KOSELLECK 1999b, 3.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ KOSELLECK 1999b, 6.

bármiféle szolgálat, melyhez a történelem, mint tudomány vagy tanítás felhasználható. (...) Épp e miatt a következőkben arra szeretnénk a figyelmet irányítani, hogy az emlékezet (Erinnerung) fogalma elkerülhetetlenül egy kettősséget hordoz.²¹

Koselleck szerint primer és megváltoztathatatlan módon minden emlékezet a mindenkori saját tapasztalatban (Urehrfahrung) gyökerezik. Az erre irányuló emlékezés ingadozhat, elhalványodhat, de akár megingathatatlanul meg is maradhat az élő testbe zártan.²² Az emlékezet ez utóbbi, megtestesült módja pedig semmilyen didaktika vagy történelempolitika által sem távolítható el a világból. Az ily módon felvázolt *testbe zárt emlékezettel* (ami lényeges hasonlóságot mutat Friedländer „deep memory” koncepciójával) szemben a történettudomány aztán – attól függően, hogy tettesről vagy áldozatról van szó – távolságtartással vagy tisztességgel viselkedtetik, mely magatartás mindkét esetben a „tapintat” fogalmával írható körül – holott paradox módon ez nem épp egy megszokott viselkedésmód a történettudomány részéről. S hogy ezeknek a fragmentált, diszkontinuos emlékezeteknek (Erinnerung) a summájából levezethető lenne a kollektív emlékezet (Erinnerung illetve Gedächtnis)? Ez meglehetősen kétséges. Kétségbe vonhatóan vannak közös tapasztalatok, amikbe az emberek belekeverednek úgy, hogy előle nem tudnak kitérni, függetlenül életkoruktól, nemüktől, vallásuktól, párhovatartozásuktól vagy éppen nemzetiségüktől. Koselleck szerint azonban már maga a felsorolás felvilágosít minket arról, hogy az önmagában közös tapasztalatok is különböző módon válnak megéltté. A felsorolt tényezők – melyek természetesen tovább bővíthetők – már a tapasztalat pillanatában, de azt mintegy transzcendentálisan megelőzve pluralizálják a mindenkori emlékezetet. A „kollektív emlékezet” (Gedächtnis), mely a „közös tapasztalatokon” nyugszik tehát valójában ellentmondásos, hiszen gyakran egymást kizáró emlékezeti terekről van szó, az egyéni emlékezetek ellentmondásosak. Az *elsődleges emlékezés* mellett így Koselleck a *másodlagos emlékezet* fogalmát javasolja, mely nem a primer tapasztalatokon, hanem közvetített (vermittelt) módon létezik. A primer tapasztalatokon nyugvó kollektív emlékezetről szóló beszéd ugyanis a „szokásos veszélyzónába” utal minket, vagyis az általánosítás magasán absztrakt szintjének szubsztanciális fellegeibe. Ilyen értelemben vett kollektív emlékezet (Gedächtnis) Koselleck szerint tehát *nincs* – de a lehetséges emlékezeteknek vannak *közös előfeltételei*, vagyis olyan szociális, mentális, vallási, politikai stb. előfeltételek, melyeken mint hálón átszűrődnek a személyes emlékezetek. Ezek az előfeltételek azonban nem csak megszűrrik, hanem egyúttal szabadabbá is teszik az egyéni emlékezeteket. Ha ezek után mégsem adnánk fel a valamiféle „kollektív emlékezetet” keresését, akkor akaratlanul is egy olyan kollektív cselekvő szubjektumot kellene feltételeznünk, ami egyúttal kollektíven

---

²¹ KOSELLECK 2013.

²²

emlékezni is tudna. Ilyen klasszikus hiposztázált cselekvéshordozók aztán az „osztály”, a „nép”, a „nemzet”, az „egyház”, a „párt” stb. Itt nyilván máris jelentkezne az a kérdés is, hogy ki az, aki monopolizálja az értelmi mintaadás monopóliumát, mely az emlékezetet kollektívává alakítja. Koselleck többek között ezért követel vétőjogot a személyes emlékezetnek, mert az védelem mindenfajta ideológiai indoktrináció, mentális szabályozás és alávetés ellen - s Taubes ezért nevezi az „egyéni emlékezet partizánjának.”

2.

Az eddig elmondottak alapján a bevezetőben említett, morális dilemmákkal és apóriákkal zsúfolt, szkeptikus Koselleck képet villantják fel. A kép azonban árnyalható és árnyalendő, ha a történelemelméleti oldalról közelítjük meg a kosellecki emlékezet-problematikát. Mindehhez vissza kell nyúlnunk a bevezetésben már említett kosellecki programhoz, a „történelem egyes számban” (vagy ha jobban tetszik: az önmagában vett történelem) ideájának destrukciójához és a „történelmek többes számban” perspektívájának tematizálásához.

Az „önmagában vett történelem” (Geschichte an sich) gondolata Koselleck szerint a XVIII. század második felében alakul ki a felvilágosodásra való hosszas elméleti reflexió folyamányaként.²³ A folyamat két fontos eleme egyrészt a „történelem” (die Geschichte), mint „egyes számú gyűjtőnév” (Kollektivsingular) meghonosodása a nyelvben,²⁴ másrészt a *historia* (Historie) és a *történelem* (Geschichte) fogalmának egybemosódása.²⁵ A modernitás előtti történeti megértés nem ismerte az önmagában való történelem fogalmát, hanem csak olyan egyes történetekről tudott, melyek térben és időben egymástól elhatárolódnak. Másképpen megfogalmazva: csak a valamiről való történelem volt értelmezhető, mely a benne rejlő szubjektumra vonatkoztatva tette lehetővé a Ciceróig visszavezethető *Historia Magistra vitae est*²⁶ toposz érvényben maradását nagyjából a Francia Forradalom idejéig. „1789” előtt csak *valamiről való* történelemről beszélhetünk. A *nyeregkornak* (Sattelzeit) nevezett fordulópont (a XVIII. század utolsó harmada) legfontosabb változása mégsem pusztán abban állt, hogy az egyes számú gyűjtőnévként értett *Történelem* a korábbi történeteket mintegy nyalábba fogta (egyúttal magába olvasztva a jövő dimenzióját is), hanem sokkal inkább abban, hogy az *egészként* kezelt történetek belső összefüggéseit is értették alatta.²⁷ A *Történelem* azt kezdte el jelenteni, ami az egyes történetek közti ok- és hatásfonat racionális konstrukciójaként fogható fel, amely által a korábbi

---

²³ GGB 1975, 593-717.

²⁴ vö: GGB 1975, 625-647.

²⁵ GGB 1975, 647.

²⁶ CICERO: De orat II, c. 9, 36 és c. 12, 51.

²⁷ GGB 1975, 648f.

történelmek nemcsak össze lettek kötve egymással, de egyúttal radikális szétválasztásuk is lehetővé válik. A történeteket összekötő *konstrukció konstukció-tudatának háttérbe szorulása* egyúttal azzal járt, hogy az „önmagában vett történelem” önmaga szubjektumává alakult át.²⁸ A folyamat elején még gyakran történt hivatkozás Istenre (lásd Ranke), később a *Történelem* olyan történésfolyamként értelmeződött, melyben minden történés egyszeri és megismételhetetlen. A *historia magistra vitae est* ezzel elvesztette érvényességét, azt felváltja a fejlődés (Fortschritt) és a teleológia toposza.

A XVIII. század első felében az „objektív” eseményt és cselekvésterületet a nyelv még a történelem (das Geschicht) szóval jelölte, míg a „szubjektív” elbeszélés és tudomány (Kunde) esetében a históriáról (Historie) beszéltek.²⁹ A kettő közti egységet teremtő híd azáltal volt lehetséges, hogy a história voltaképp a történelemtől való értesítést jelentette.³⁰ Az egyes számú gyűjtőnévként használt történelem (die Geschichte) viszont megkövetelte az „egy történelem elgondolását, melyet a változások kronológiai elbeszéléséből kell levezetni.”³¹ Ezt a históriára vonatkozó reflexió tette lehetővé, mely az egyes történetekre irányulva biztosította az „önmagában vett történelem” felmutatását. Koselleck szerint így az sem véletlen, hogy ezek után épp a XVIII. században jelenik meg a történetfilozófia. Ennek kiépülésében három folyamat játszott szerepet: az *esztétikai reflexió*, a *moralizálás* és a *hipotézisépítés*. Az *esztétikai reflexió* röviden a história és a poétika viszonyának megváltozást jelenti, a *res factae* és a *res fictae* kölcsönös egymás-alá-rendelését a két fogalom egymáshoz közelítése váltotta fel: a „történelmi valóság megmutatásaként” a költészet, az értelemteremtő egység konstruálásának követelményeként a történetírásban. Kettejük közös vonatkozási pontja nem más, mint a „történelem maga”. Így aztán

[a]z egyes számú gyűjtőfogalom (...) [m]egnyitotta azt a lehetőséget, hogy az ember valami olyan hatalmat tulajdonítson a történelemnek, amely az emberi eseményekben és szenvedésekben lakozva mindent titokzatos vagy éppen nyilvánvaló terv szerint illeszt össze és lendít előre, amellyel szemben az ember felelőséget érezhet vagy amelynek nevében cselekedhet.³²

Ezzel a *historia magistra vitae est* végleg elvesztette érvényét, mert nem az egyes történetek, hanem a történelem, mint folyamat válik példaadó értékűvé.

A 3. mozzanat, a hipotézisépítés az előző kettővel függ össze: „az önmagában vett történelem” immanens összefüggések után kiált, ezeket pedig

²⁸ GGB 1975, 650.

²⁹ KOSELLECK 2003b, 52.

³⁰ GGB 1975, 653f.

³¹ Uo. 656.

³² KOSELLECK 2003b, 60.

azoknak a faktoroknak az összefüggéseiből kell konstituálni, melyek egyben a történelem (alkotó)részeit alkotják. Az a történelem, mely eddig szubjektumként tételeződött, a továbbiakban immár értelmes szubjektummá is lesz. Ennek klasszikus megfogalmazását kétségkívül Hegelhez fűzhetjük: „A *történelem* egyesíti nyelvünkben az objektív és szubjektív oldalt, s jelentése éppúgy *historia rerum gestarum*, mint maguk a *res gestae*, éppúgy a sajátlagosabban megkülönböztetett történelem-elbeszélés, mint maga a megtörtént, a tettek és az események.”³³ Mindebből viszont egy nehezen feloldható ambivalencia adódik, hiszen egyik oldalon a történelem túlerejeként megnyilvánuló sors, másik oldalról a rendelkezésre álló (csinálható) történelem, mint cselekvésfogalom feszül egymásnak. A XIX. században mindezek mellett a történelem politikai és társadalmi vezér- és cselekvésfogalommá vált, magában egyesítve mindazokat a meghatározottságokat, amellyel korábban Isten bírt (mindenható, legfőbb igazság, mindentudó). Ez természetszerűen magában rejtette (és rejti ma is) a mindenkori politika számára való legitimáción túl azt is, hogy a cselekvő számára a *Történelem* az állandóan kéznél levő hivatkozási alap és biztosíték szerepet játszhatta el. Más szóval megfogalmazva: ha az ember a „történelem” végrehajtója, akkor maga semmiféle felelőséggel nem tartozik. Épp ez teszi lehetővé Hitler és követői számára azt, hogy egyidejűleg hivatkozzanak a sorsra és a történelem „csinálhatóságára”, s éppígy hivatkozott a Hidegháború időszakában mind az USA mind a Szovjetunió arra, hogy kizárólagosan ők, akik a *Történelem* oldalán állnak.

3.

A modern történelemfogalom dekonstrukciója után röviden vázolnunk kell azt az „alternatívát”, amit Koselleck dolgozott ki vele szemben. Az igény már az 1961-ben megjelent *A történettudományok új módszertana előtt (Im Vorfeld einer neuen Historik)* című írásában megfogalmazódott: „A politikai események elementáris erejű betörése – s az egyúttal ezzel járó filozófiai és vallási kérdésfelvetések – a történetírás megújítását sürgetik, alapjainak felülvizsgálatát, vagyis a kritika nélkül átvett előfeltevések revidelését.”³⁴ A revidálás elsősorban magát a történelem fogalmát kell, hogy érintse. *Történelem – mi végre? (Wozu noch Historie?)*³⁵ című tanulmányának (1971) egyik kulcsmondata szerint amennyiben a történelemtudománynak nem sikerül más szellem- és társadalomtudományokhoz hasonlóan pontosan meghatározni tárgyterületét, akkor azok segéd- és póttudományává degradálódik. Koselleck szerint a keresett specifikus tárgyterület maga a történelmi – pontosabban a történeti idő. A kétségkívül fenomenológiai alapokon (Husserl, Heidegger) értett idővel kapcsolatban Koselleck három szintet különít el, melyeket később „időrétegeknek”

³³ HEGEL 1979, 123. Kiemelés az eredetiben.

³⁴ KOSELLECK 1961, 577.

³⁵ KOSELLECK 2010, 32-52.

(Zeitschichten) nevez. Az első a „meglepetés szintje” (Überraschungsebene)³⁶ vagy az „eredeti tapasztalat” (Urerfahrung).³⁷ A második a „felhalmozódó tapasztalati tudás” (akkumulierte Erfahrungswissenschaft),³⁸ vagyis az egyszerűségeket lehetővé tevő visszatérő struktúrák rekurzivitás-szintje³⁹, míg a harmadik az ismétlés (Wiederholung), mely túlmutat az individumok és a generációk időtapasztalatán, vagyis transzcendentális értelemben a mindenkor együtt élő generációk *előtt* is érvényes.⁴⁰ Koselleck kiinduló tézise szerint a múlt és jövő közti differencia a „történeti időhöz” hasonlóan fogható össze, ennek antropológiailag (s így a konkrétan létező egyes ember szempontjából is) a várakozás/elvárás (Erwartung) és a tapasztalás (Erfahrung) differenciája felel meg.⁴¹ A kategóriapár úgyszólván olyan antropológiai előzetesként fogható fel, melyek minden lehetséges történelmet lehetővé tesz. „Nem létezik olyan történelem, melyet ne cselekvő vagy szenvedő emberek tapasztalatai és várakozásai hoztak volna létre.”⁴² A fogalom pár közelebbi definíciója így szól:

A tapasztalat nem más, mint jelen lévő múlt, melynek eseményeit magunkba kebeleztük és felidézhetjük. A tapasztalatban a múlt racionális feldolgozásai tudattalan viselkedésmódokkal ötvöződnek, amelyek nem feltétlen vannak már jelen a tudatban. (...) [A várakozás] is egyszerre személyes és személyek közti; a várakozás is a mában zajlik: a megjelenített jövő lévén olyasmit vesz célba, ami még nincs itt, ami nem a tapasztalatainkban, hanem csak a következtetéseinkben él.⁴³

Az *emlékezés* (Erinnerung), a *tapasztalat* (Erfahrung) és az *elvárás* (Erwartung) tehát olyan konstitutív fenomének, *melyek komplex együtt és egymásra hatásukban értelmezendők, s semmi esetre sem valamiféle esszenciális értelemben.*⁴⁴ A *tapasztalati tér* (Erfahrungsraum) fogalmához ekképpen az emlékezés és a tapasztalat, míg az *elváráshorizont*é (Erwartungshorizont) az elvárás/várakozás fenoménje csatolható. A XIX. században épp a két formális kategória differenciája tágult ki jelentősen azzal, hogy a radikálisan az evilági jövőre berendezett *elváráshorizontot* egyértelműen a fejlődés (Fortschritt) gondolata uralta a messzemenően megváltozott *tapasztalatok* kifejeződéseként.

³⁶ KOSELLECK 1999, 11.

³⁷ KOSELLECK 2003a, 34.

³⁸ KOSELLECK 1999, 11.

³⁹ HANSÁGI 2003a, 42-43.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Vö: JORDAN 2013, 128.

⁴² KOSELLECK 2003b, 403.

⁴³ KOSELLECK 2003b, 407.

⁴⁴ METZGER 2013, 51.

Más oldalról viszont a *tapasztalat és elvárás* formális kategóriái semmi esetre sem egészítik ki egymást szimmetrikusan, ezt jelzi a *tér* és a *horizont* metaforája. A tér metafora rámutat arra, hogy bár a *tapasztalat* az alkalma révén „keltezhető”, kronologikus értelemben mégsem mérhető. Az *elváráshoz* kapcsolódó horizont ugyanígy jelzi, hogy a mindenkori lehetséges prognózisok ellenére az sohasem maradandó és záródó – szubsztanciális – dimenzió. Mégis egymásra utaltak „Nincs tapasztalat várakozás nélkül, nincsenek várakozások tapasztalatok nélkül.”⁴⁵

A tapasztalati térben a történeti idő elmélete alapján az emberi tapasztalat három, egymáshoz viszonyítva konstitutív módját különíthetjük el: 1. primertapasztalat (Urehrfahrung, Primärerfahrung), 2. ismételhető és interszjektív megosztható tapasztalat, 3. olyan tapasztalat, melyet általában csak a történeti reflexió fedhet fel.

A primer tapasztalat szinguláris és megismételhetetlen, valamilyen nem várt esemény által keletkezik (így a „meglepetés szintjének” időrétegéhez kapcsolódik). Meglepetés alatt itt azt kell értenünk, amit a köznyelv is ért, vagyis más történik, mint amire gondoltunk. Az idő-terminológiára átfordítva hirtelen egy olyan nóvum jelenik meg, amely a korábbiakból levezethetetlen, tehát olyan időbeli minimumot jelent, mely az „előtte” és „utána” között generálódik – hasonlóan a kierkegaard *„pillanat”* fogalomhoz. A meglepetés megbontja a korábbi tapasztalat és várakozás közti kontinuitást, melyet aztán újra helyre kell majd állítani. *Az emlékezet diszkontinuitása* épp erre hoz személyes példát. Az egyes eseményeket ugyan nem szükséges az egyes emberre visszavezetni, hiszen az esetek többségében kollektív tapasztalhatóak, de hatásukat minden egyes individuum önmagára vonatkoztatottan hordozza, mint primer módon mindig meglepő, vissza nem térő és irreverzibilis történést.⁴⁶

A tapasztalatok második szintjén az ismételhető és interszjektív megosztható tapasztalatok állnak, amik ezáltal nem csak egyszerűen átéltek, hanem egyúttal összegyűjtöttek is, ezáltal élesen elválnak a primertapasztalat kontinuitástörésétől. Az ismétlésstruktúra nélkül viszont ezek az egyes események sem lennének elhelyezhetőek. A két sík szimultán egymásmellettségét Koselleck a postás példájával világítja meg: bár a postás rendszeres időközönként visszatér (rekurzivitás), az általa szállított hírek mégis mindig újak (egyszeriség), mialatt maga a postás-tevékenység időben egyaránt megelőzi a konkrét hírt és hírhozót is. Az ismétlésstruktúrában megjelenő tapasztalatok generációspecifikusak, hiszen eseményekhez kötöttek. Konkrét történelmi példa lehet erre az *áldozat* és a *felszabadulás* fogalmának az 1945 előtti Németországbeli és az 1945 utáni NSZK-beli jelentésében megmutatható különbség.⁴⁷ Első pillantásra is látható, hogy

⁴⁵ KOSELLECK 2003b, 404.

⁴⁶ HANSÁGI 2003, 41.

⁴⁷ KOSELLECK 1999b, 3.

Koselleck itt ahhoz kerül közel, amit Mannheim a korosztály (Generationslagerung) és generációs egység (Generationseinheit)⁴⁸ fogalmakban világított meg. A *korosztály* Mannheim szerint olyan specifikus (el)helyeződés eredménye, ami a történeti-társadalmi életterre, mint az események meghatározott játéktérre vonatkozik, s ami egyúttal a megélés és gondolkodás specifikus megragadását teszi lehetővé. Ezzel szemben a *generációs egység* (Generationseinheit) a közös élmények hasonló feldolgozásának tudatos szellemi egységét és konkrét szintjét jelenti,⁴⁹ melyek olyan dinamikus- antinomikus egységet alkotnak, ami csak a korosztály (társadalmi) szintjére vonatkoztatottan érthető meg. Konkrétan ez azt jelenti, hogy egy meghatározott osztályhelyezethez hasonlóan a korosztály számára is a társadalmi-szellemi tért kitöltő élmény-, gondolkodási- és érzéstartalmak meghatározott aspektusából adódik a társadalom.⁵⁰ Ebből az alapállásból Koselleck azt a konzekvenciát vonja le, hogy „[a] generációk kényszerűen egymásra következő sora, azok önmagukat továbbnemző faktikus és időbeli átfedésében, mindig új kizárásokhoz vezet, a belső és külső diakrón meghatározásaihoz, a mindenkori generációspecifikus tapasztalati egysége *korábbjához és későbbjéhez.*”⁵¹ Továbbmenve, a kommunikációs közösségek a történelem és az emlékezet (Gedächtnis) vonatkozásában nem csak *emlékezetközösségeket* (Erinnerungsgemeinschaft), hanem *tapasztalat- és elvárásközösségeket* (Erfahrungs- und Erwartungsgemeinschaft) is alkotnak.⁵² Koselleck itt lényegében a sors és az idő heideggeri tematizálásához nyúl vissza:

A történelmi sors nem egyedi sorsokból tevődik össze, mint ahogy az egymással sem fogható fel több szubjektum együttes előfordulásaként. Az ugyanabban a világban való egymássalétkben és meghatározott lehetőségekre való a sorsok már eleve irányítottak. Csak a közlésben és a harcban válik szabaddá a történelmi sors hatalma. A jelenvalólét sorsszerű történelmi „nemzedékében” és

⁴⁸ Vö: MANNHEIM 2000, 231-241. A fordítást módosítottam, „nemzedéki elhelyezkedés” helyett a korosztály, „nemzedéki egység” helyett a generációs egység fogalmat használom.

⁴⁹ „*Hineinwachsen in eine Gruppe bedeutet nicht nur, jene Wertungen vollziehen, die diese Gruppe charakterisieren, sondern die Dinge in jenem "Aspekt", die Begriffe in jener Bedeutungsnuance, die seelisch-geistigen Gehalte in jener Gestalt erfassen, in der sie für die Gruppe präsent sind. Sich mit einer Gruppe verbinden heißt ferner, jene Formungs- und Gestaltungsintentionen in sich aufnehmen, aus denen heraus neu auftauchende Eindrücke, Ereignisse in einer weitgehend vorgeschriebenen Richtung verarbeitet werden können.*” MANNHEIM 1928, 28.

⁵⁰ Ahogy a proletariátus is valószínűleg a kultúrjavaknak egy bizonyos, rétegének megfelelő módján részesedik. A középkori keresztény kultúra ugyanígy a más tartalmakat tett lehetővé a klerikusok, másokat a laikusoknak stb. Mindez Mannheim szerint nem a történelemből, hanem az osztálytársadalmi sokféleségben található rétegek helyzetéből érthető meg.

⁵¹ KOSELLECK 2004, 162.

⁵² METZGER 2011, 52.

nemzedékével (in und mit seiner „Generation”) alkotja a jelenvalólét teljes, tulajdonképpeni történéését.⁵³

Az individuális és kollektív tapasztalatszinteket tehát egymásba fonódó kommunikatív szerkezetű folyamatként, a társadalmilag közvetített tapasztalat összkomplexumaként lehet értelmezni. Kollektív szinten mindazokról a társadalmi tapasztalatokról van szó, melyek a mindenkori jelen kontextusát világnézeti-kulturális értelemben határozzák meg, s lényegében az adott társadalom (ön)leírásában illetve (ön)leírásaiban öltenek testet.⁵⁴ A tapasztalatokban összekapcsolódnak az egyéni és kollektív emlékezés elemei a tudás (Wissen) formájában, az identitás kommunikatív szerkezetében a tapasztalatot és az emlékezetet így mint közvetlenül egymást átítatókat kell érteni.⁵⁵

A tapasztalat harmadik szintje paradox módon nem tapasztalható: az események átélhetőségével szemben a struktúrák csak leírhatók.⁵⁶ Ez az időréteg ugyanis olyan meghatározottságokat tartalmaz, melyek időbeli feszítvéja túlnyúlik mind az egyéneken, mind a generációkon, ezért azokhoz képest „transzcendens”, csak a történeti reflexióban mutathatók fel. Ez voltaképp azt az első két szinten felmutatott tapasztalatokat megelőző, előzetesen adott mezőt jelenti, melyekbe – Heidegger szólva – az ember bele van vetve. Gondolhatunk itt rögtön természetesen a nyelvre: „Mindent, amit kimondhatunk, régi szavakkal tudjuk elmondani.”

4.

Koselleck történelemfogalma világosan belátható módon az antropológiai értelemben használt tapasztalatfogalomtól függ. Ez olyan időtematikába ágyazódik be, ahol a diakrón faktorok nem egymástól elválasztottan, hanem együttesen, szinkrón módon vannak jelen, mint a „nem-egyidejűségek egyidejűsége.” Ebből pedig egyenesen következik, hogy *az emlékezet kapcsán is beszélhetünk az időbeli szintek nem-egyidejű egyidejűségéről.* A modern történelemfogalom destrukciója a történelem, mint szubjektum – vagyis identitás – eszméjének lebontásával a cselekvő és szenvedő embereket teszi meg a történelem szubjektumává. Az ebből konstruált história, mint elbeszélés és tudomány épp ezért mindig perspektivikus – így perspektivikus az emlékezet időtematikai szintjei szerint is. A kollektív emlékezet viszont épp ezt a diakrón heterogenitást rombolja szét, hiszen az emlékezés egyúttal felejtést is jelent.

---

⁵³ HEIDEGGER 2001, 442.

⁵⁴ METZGER 2011, 52.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ KOSELLECK 2003b, 163.

Álljon itt zárásként egy példa Koselleck a német emlékezetvitában⁵⁷ elfoglalt pozíciója alapján fentiek megvilágítására:

A berlini Prinz Albrecht Straßén sorra került [egy] rendezvény, amely az emlékművekről szólt, a „terror topográfiájának” jegyében mondott véleményt, hogy minden áldozatról, minden elpusztított emberről, bármilyen politikai színezethez, etnikumhoz vagy vallásoshoz tartozott is, meg lehessen emlékezni.”⁵⁸ Ez a 80-as években kudarcot vallott. „Amikor Lea Rosh visszatért Jad Vasemből, azt mondta, hogy nekünk is szükségünk van egy holocaust-emlékműre, amely nem minden halottnak, a náci rendszer nem minden áldozatának (ahogyan a „terror topográfiája” megkövetelné), hanem csak a zsidóknak állít emléket. És akkor jött Kohl Kollowitz szobrával, és az SPD azonnal csatlakozott hozzá, hiszen Kollowitz mégiscsak derék szocialista volt, tehát eleve nem lehetett rossz, amit csinált. Így aztán felállították azt a [...] megindult érzelmet mutató nőt, [...] hogy intézményesítse az emlékezetet, amivel először a nőt zárták ki az emlékezetből, mert [...] csak túlélő anyaként vették őket számításba, másodsorban pedig a zsidókat. Hiszen a szobor valójában a Piéta konvencióját tematizálta, tehát pont azt jeleníti meg, ahogyan a középkor óta a zsidókra istenyilkos népként gondoltak. [...] A szobor ráadásul az első világháború idejéből származik, és a gyászoló anya maga Kollowitz, aki 1914-ben elveszítette önkéntesként harcoló fiát.”⁵⁹ Mindennek az lett a következménye, hogy a háború passzív áldozati tiltakozni kezdtek, „(...) kompromisszum született: jó, a németek, ha nekik az kell, megkapják Kollowitzot, a zsidók pedig megkapják azt az úgynevezett foci pályát, amely a Brandenburgi kapu és Hitler bunkere között terül el. Az orosz hadifoglyok nem tiltakozhattak: több, mint hárommillió ember, akiket a németek halálra éheztek.”⁶⁰

A kialakuló paradoxon nyilvánvaló: sok emlékmű, melyeknek a másodlagos emlékezetet kell(ene) szolgálniuk, éppenséggel más (az eseményeket elszenvedő) csoportok emlékezéséből való kizárásához vezet. Amennyiben horizontálisan tágítanánk az emlékműveket (minden csoport kapna), abban az esetben épp azt az osztályozást működtetnénk akarataink ellenére, melyre a Harmadik Birodalom ideológiája épült: „[N]em erősíthetjük meg a halálraítéltek között húzódo önkényes határokat, amelyek a halottak hierarchiáját teremti meg.”⁶¹ Az apóriára Koselleck

---

⁵⁷ Bővebben: *Streit um die Neue Wache. Zur Gestaltung einer zentralen Gedenkstätte.* Akademie der Künste, Berlin, 1993.

⁵⁸ KOSELLECK 1999b, 7.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. Vö: KOSELLECK 1993.

⁶¹ KOSELLECK 1999b, 8.

két lehetséges megoldást ad. Az első szerint az emlékmű minden szenvedőre kell, hogy vonatkozzon. Ez esetben a javasolt felirat a következő lenne: „A HALOTTAKNAK – ELESETTEKNEK, MEGGYILKOLTAKNAK, ELGÁZOSÍTOTTAKNAK, MEGHALTAKNAK, ELTŰNTEKNEK” (DEN TOTEN – GEFALLEN, ERMORDET, VERGAST, UMGEKOMMEN, VERMISST).⁶² A másik lehetőség az, hogy „saját bűnösségünkről kell jelet hagynunk – bármilyen nehezűnkre is esik.”⁶³

---

⁶² KOSELLECK 1993, 34.

⁶³ KOSELLECK 1999B, 8.

Bibliográfia

GGB 1975: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* (szerk. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck). Klett-Cotta, Stuttgart 1972–1997, 2. kötet, 593-717.

HANSÁGI Ágnes 2003: *Az idő archeológiája. A historika és az időrétegek modellje Reinhart Koselleck történetiségkonceptiójában.* In: Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter (szerk.): *Történelem, kultúra, medialitás.* Balassi Kiadó, Budapest.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1979: *Előadások a világtörténet filozófiájáról* (ford. Szemere Samu). Akadémiai Kiadó, Budapest.

HEIDEGGER Martin 2001: *Lét és idő* (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos István és Orosz István). Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

HOFFMANN, Stefan Ludwig 2011: *Zur Anthropologie geschichtlicher Erfahrungen bei Reinhart Koselleck und Hannah Arendt.* In: Hans Joas – Peter Vogt (szerk.): *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks.* Suhrkamp Verlag, Berlin. 171-204.

JORDAN, Stefan 2013: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft.* UTB-Schöningh, Paderborn.

KOSELLECK, Reinhart 1961: *Im Vorfeld einer neuen Historik.* In: *Neue politische Literatur*, 1961/7, 577-587.

KOSELLECK, Reinhart 1973: *Kritik und Krise.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

KOSELLECK 2004: *Historika és hermeneutika.* In: *Vulgo* 2004/2, 156-169.

KOSELLECK, Reinhart 1993: *Stellen uns die Toten ein Termin?* In: *Streit um die Neue Wache. Zur Gestaltung einer zentralen Gedenkstätte.* Akademie der Künste, Berlin, 27-35.

KOSELLECK, Reinhart 1999a: *Zeit, Zeitlichkeit und Geschichte – sperrige Reflexionen. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Wolf-Dieter Narr und Kari Palonen.* In: Jussi Kurunmäki – Kari Palonen (szerk.): *Zeit, Geschichte und Politik.* University of Jyväskylä, Jyväskylä.

KOSELLECK, Reinhart 1999b: *Az emlékezet diszkontinuitása* (ford. Schein Gábor). In: 2000 [Kétezer], 1999/10, 3-8.

KOSELLECK, Reinhart 2003a: *Zeitschichten. Studien zur Historik.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

KOSELLECK, Reinhart 2003b: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* (ford. Hidas Zoltán). Atlantisz, Budapest.

KOSELLECK, Reinhart 2005: *Ich war weder Opfer noch befreit*. In: *Berliner Zeitung*, 2005. május 25. Online: <http://www.berliner-zeitung.de/archiv/der-historiker-reinhart-koselleck-ueber-die-erinnerung-an-den-krieg--sein-ende-und-seine-toten-ich-war-weder-opfer-noch-befreit,10810590,10282138.html>

KOSELLECK, Reinhart 2010: *Von Sinn und Unsinn der Geschichte*. Suhrkamp Verlag, Berlin.

KOSELLECK, Reinhart 2013: *Gebrochene Erinnerung?* In: *Neue Züricher Zeitung*, 2013. május 9. Online: <http://www.nzz.ch/aktuell/startseite/article7J19P-1.478782>

MANNHEIM, Karl 1928: *Das Problem der Generationen*. Online: http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0100_gen_de.pdf Az itt használt online szövegváltozat Kölner: *Vierteljahrshefte für Soziologie* (7) 157-185, illetve 309-330.

oldalán nyugszik.

MANNHEIM Károly 2000: *A nemzedékek problémája* (ford. Hofstadler Herbert). In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, Budapest.

METZGER, Franziska 2011: *Geschichtsschreibung und Geschichtsdenken im 19. und 20. Jahrhundert*. UTB-Haupt Verlag, Bern – Stuttgart – Wien.

MOLLER, Sabine 2003: *Erinnerung und Gedächtnis*. In: *Vielfache Vergangenheit. Öffentliche Erinnerungskulturen und Familienerinnerungen an die NS-Zeit in Ostdeutschland*. Brandes & Apsel, Tübingen. Online: http://docupedia.de/zg/Erinnerung_und_Ged%C3%A4chtnis

OLSEN, Niklas 2012: *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*. Berghahn Books, New York – Oxford.